

Kučerňáková, Eva

**Mor 1680 v protimorových spisech dvou moravských zemských fysiků
Jana Ferdinanda Hertodta z Todtenfeldu a Václava Maxmiliána
Ardensbacha z Ardensdorfu**

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
2002, vol. 51, iss. C49, pp. [145]-154

ISBN 80-210-3358-4

ISSN 0231-7710

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101908>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
provides access to digitized documents strictly for personal use, unless
otherwise specified.

EVA KUČERNÁKOVÁ

MOR 1680 V PROTIMOROVÝCH SPISECH DVOU MORAVSKÝCH ZEMSKÝCH FYSIKŮ JANA FERDINANDA HERTODTA Z TODTENFELDU A VÁCLAVA MAXMILIÁNA ARDENSBACHA Z ARDENSDORFU

Morová vlna, která se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 17. století převalila českými zeměmi, nebyla sice posledním projevem pandemie moru u nás, přesto však intenzitě, kterou zasáhla nejprve území Rakouska a poté Moravy a Čech, musela čelit značná část obyvatelstva království. Není proto divu, že katastrofa, která postihla ať už přímo či nepřímo životy většiny současníků, (vždyť útěku se neubrání ani samotný císařský dvůr), našla otevřenou odezvu i v tehdejší literární produkci, zvláště pak v lékařské literatuře.

Každý nový zásah epidemie provázela tradičně široká potřeba preventivních opatření, která si zase vynucovala důraznou obnovu vydávání protimorových letáků a spisů všeho druhu. V Praze např. vychází roku 1679 *Všeobecná a přirozená před nemocemi obrana* Jakuba Jana Václava Dobřenského z Černého Mostu, přímého žáka věhlasného pražského lékaře Marka Marci z Kronlandu.

Také na Moravě byla vydavatelská činnost v plném proudu. V Olomouci vydal knihtiskař Jan Josef Kylian v rozmezí kritických let 1679–1680 hned tři práce od tří různých lékařů. Jako první reaguje na zvýšené nebezpečí moru tehdejší zemský lékař Václav Maxmilián Ardensbach z Ardensdorfu spisem *Armamentarium Antiloimicum*, vydaným nejprve v němčině, a vzápětí též česky. Roku 1680 následuje přetisk staršího pojednání *Krátká rada kterák by se sprostý člověk a chudí lidé v čas morové nákazy zachovati měli* Ezechiela Bauschera, bývalého osobního lékaře císařovny Marie Anny Španělské, matky Leopolda I. Jako třetí v pořadí vychází v Olomouci práce druhého ze zemských lékařů Jana Ferdinanda Hertodta z Todtenfeldu *Kurz verfaßte Pest-Ordnung*.

Pro ilustraci odrazu moru v lékařských dílech té doby si vezmeme na pomoc právě ony dva nově vyšlé protimorové spisy z Olomouce, totiž *Stručný morový řád* Jana Hertodta a *Zbrojnici proti moru* od Václava Ardensbacha. První práce je zvolena s ohledem na dosud neprobádané dílo původně brněnského městského a později moravského zemského lékaře Jana Ferdinanda Hertodta z Todtenfeldu, Ardensbachův spis uvádím z důvodu kolegiality, oba lékaři byli v tutéž dobu na téměř místě. Zatímco o Hertodtově spisku jsem doposud v odborné literatuře ne našla žádnou zmínku, Ardensbachovu příručku uvádí Eduard Wondrák ve své

*Historii moru v českých zemích.*¹ Exempláře obou tisků jsou uloženy v Moravské zemské knihovně v Brně, oddělení starých tisků.²

Je možné klást si otázku, co bylo odrazem značné produkce a zároveň poptávky po tomto druhu literatury. Z hlediska lékařské praxe bylo zajisté otázkou vlastní prestiže vyjádřit se k palčivým problémům, doléhajícím na společnost. Naskýtala se též příležitost k zveřejnění vlastních objevů a zkušeností, či možnost doporučit preparáty, které se nově osvědčily tu i onde. Předpokládejme, že spisy byly určeny pro nejobecnější potřebu, adresátem byla střední vrstva městského obyvatelstva, které bylo schopné uведенé návody číst a zřejmě i mezi sebou rozšiřovat. Jazykem příruček (kromě odborných předpisů pro lékárníky) není latina vzdělaných vrstev společnosti, ale naopak němčina a také čeština. Řada výzev je také určena chudému lidu, který se – při tehdejšímu stavu hygieny a bez možnosti útěku – nacházel v ohnisku nákazy nejčastěji. Přesto ale většina uváděných (ať již nových či jen znovu přetištěných) spisů neobsahovala ani výrazně nové metody prevence, ani nové, zázračně účinkující formy léčby. Celá řada postupů a rad se opakuje s naprostou vytrvalostí od středověku až po poslední protimorové letáky. Bez ohledu na poučení publika působila každá nová vlna epidemie často se stejnou úporností jako dříve a dodržování uvedených nařízeních mělo ve všeobecném měřítku spíš jen okrajový, tu větší, tu menší dopad.

Na druhé straně však snaha ochránit obyvatelstvo nespočívala jen v rukou jednotlivců, tedy lékařů a vydavatelů. Jistou starost o veřejné zdraví projevovaly již v této době také městské, případně zemské orgány, bdící nad ochranou obyvatelstva.

Jako příklad veřejného dozoru nad zdravotním stavem obyvatelstva můžeme uvést dekret královského úřadu zemského hejtmanství pro Radu města Brna z roku 1676,³ v němž se ve městě oznamuje výskyt zhoubných horeček (*febres malignae*) s přípisem opatření nejen pro zemské lékaře, ale i město. Prevence se stává záležitostí státu a myšlenka, že prosperita celku je odrazem prosperity jedince, všeobecně přijímaná jako jedna z tezí nastupujícího pokroku v západní Evropě, zapouští pravděpodobně v těchto opatřeních pozvolna své kořeny i v doméně středoevropského habsburského domu. Ohromný rozvoj Západu v 18. století souvisel nepochybně s rostoucím zájmem společnosti o lidské individuum.

¹ W o n d r á k , Eduard: *Historie moru v českých zemích*. Praha 1999, s. 68–70.

² Moravská zemská knihovna Brno, Oddělení starých tisků: *Kurz Verfasste Pest-Ordnung von Johann Ferdinand Herdott von Todtenfeld, Philosophiae & Medicinæ Doctore, und geschwornen Ladschaffts Physico in Marggraffthumb Mähren, CLS. Gedruckt zu Ollmütz bey Johann Joseph Kylian, 1680. Sign.: ST S–36.858, 52 s.; Armamentarium Antiloimicum, das ist ein eingerichtes Pest-Zeughaus in welchem unterschiedliche Waffen, den grausammen Menschen-Feind die Pest, zu vertilligen, sich zu verfechten aufbehalten werden von Wenzel Max. Ardensbach von Andersdorff, Rittern und Comite Palatino, Philosophiae & Medicinæ Doctore, &c. geschwornen Lands Physico in Marggraffthumb Mähren, CLO. Gedruckt zu Ollmütz bey Johann Joseph Kylian, im Jahr 1679. Sign.: ST S–222.439, 151 s., Ardensbachův spis je k dispozici pouze v německé verzi, ukázky z českého vydání viz W o n d r á k , E. : *Historie moru v českých zemích*, s. 68.*

³ Archiv města Brna, fond A 1/8 Akta purkmistrovská, sign. 1676, M. 4 No. 9, k 33.

Jev, označovaný Foucaultem jako „vstup života do dějin na poli politických technik“,⁴ má svou předzvěst mimo jiné právě v opakovaných morových epidemiích raného novověku, reakcích na ně a jejich konečném vymýcení z prostoru Evropy. Právě s koncem éry pandemií moru a hladu se láme staré paradigma pojetí života a smrti. Život se pozvolna vymaňuje ze zajetí smrti. S trochou štěstí a péče lze nemocí postižený život prodloužit, či dokonce uchránit před smrtí. Již v raném novověku dochází k onomu pozvolnému přebírání moci a kontroly státu nad individuálním a kolektivním zdravím, a to právě od chvíle, kdy se začínají organizovat veřejné lékařské instituce, zřizované a placené státem, pověřené dohledem nad zdravím veškerého obyvatelstva. Lékaři již nejsou výlučně osobními lékaři šlechticů a mocných tohoto světa, nýbrž takřka *ex officio* se stávají nástrojem státní moci vykonávané nad obyčejným lidem.

Toto tvrzení lze doložit nejen organizací konkrétních nárazových opatření v případě moru, jako např. byla všeobecná nařízení o dodržování čistoty ve městech, zabráňování veřejných shromažďování, zásobení lékáren potřebnými prostředky, ale též stabilní individuální kontrolou nad každým pohybujícím se jedincem (obchodníci, vandrovníci), který – kromě jiných dokladů – musel být vybaven též zdravotním pasem, dotvrzujícím jeho zdravotní bezúhonnost, a dále potvrzením o „sterilitě“ prostředí, z něhož právě přicházel:

...K noclehu nesmí být vpuštěna ani přijata žádná osoba bez pasu, zvláště přichází-li z podezřelých míst. Zakazují se veškeré trhy, posvícení, velká shromáždění, především ve vinárnách, pivnicích a kořalnách. Lázně a školy, vinné a pivní šenky, krámky a pekařství musí být zavřeny, jakmile v místě začne řádit nákaza. Dále je třeba znemožnit, aby sem a tam přejížděli lidé, obchodující např. s vlnou, papírem, lnem, ložním prádlem, peřím, lněným zbožím, šátky, s uzeným masem a rybami. Všechny ulice, zákoutí i jednotlivé části domu třeba udržovat v čistotě, chránit od všeho nepořádku a zápachu, hlavně od prasečích a husích výkalů, dále uhynulých raků a ryb, jakož i od zahnívajících páchnoucích louží, nádržek atd. Dále je také třeba zcela odstranit zvířata jako prasata, holuby, husy, kačeny, psy, kočky, která prolézají různými místy a tak mohou nákazu velmi lehce zavléci do domu. Nikdo necht' nenechává služebnictvo potloukat se po okolí a v případě, že se musí cokoli koupit od nějaké podezřelé osoby, necht' se vše provádí venku na otevřeném vzduchu, poté je třeba vysvléci oděv i košili, zavěsit je na vzduch a vše vykouřit výše zmíněným kouřem.⁵

Ještě spíš než jedince bylo však nutné uchránit před nákazou veřejnost, tedy obce a města. Také vrchnost byla nucena dbát na spravovaném území o udržování pořádku „...*Co se týče státní a veřejné ochrany, je tato svěřena každé vrchnosti...*“⁶

Ve městech, kde byla situace vinou větší koncentrace obyvatelstva nepochybně nebezpečnější, byla v období hrozící infekce zaváděna zvláštní karanténní

4 Foucault, Michael: *Dějiny sexuality* I. Vůle k vědění. Praha 1999, s. 164–165.

5 Hertodt, Johann Ferdinand: *Pest-Ordnung*. Praeservation, pag. 16–18.

6 Tamtéž, pag. 16.

opatření. Právě Ardensbach věnuje velkou pozornost všeobecné ochraně. V značně rozsáhlé kapitole nazvané „Jak si má počínat panstvo, městská rada a vrchnost?“ zdůrazňuje, že nebezpečné jsou nejen osoby, přicházející z nakažených míst, ale též jejich věci či doručované dopisy. Strážce u městských bran mají vyšetřovat nově příchozí z dálky, aby se nenakazili dřívě, než se prokáže zdravotní stav příchozích. Na ochranu strážců se doporučuje u hlídky zapálená vatra s příměsí aromatických látek. Rovněž zkoumání dokladů vyžadovalo dodržení náležitého postupu: „...*Must být označeno místo, kde má příchozí předložit svůj dopis a svědectví, po jejich předložení musí cizinec ustoupit zpět. Avšak jeden ze strážů ať vezme do úst několik jalovčinek, které rozžvýká, uchopí do ruky hořící dřevo a jde na místo, kde leží dopis. Nechť zapálí něco střelného prachu nebo nechá hořet trochu síry, dopis zvedne k tomu určenou hůlkou a hned na místě rozdělá sirný kouř, nad nímž podrží otevřený dopis. Avšak zapečetěné dopisy, pokud lze, ať roztrhne a nechá sirný kouř vniknout dovnitř dopisu. Teprve poté může strážce vzít dopis do rukou, které si opláchnul v octě, přečíst a dále zanést na příslušné místo, kde pak mohou být dopisy opětovně očištěny sirným nebo jiným protimorovým kouřem, nebo je lze vložit na krátkou dobu do octa, a hned nato žárem osušit na roštu, jak bylo praktikováno při posledním moru v Řítmě, nebo jen na dopis nalít ocet, aby se skrze ocet dal přečíst...*“⁷

Jen několik namátkou zvolených příkladů ukazuje, že na jedné straně byl strach z moru přes veškerá opatření nadále přřzračný. Na druhé straně nás však neustálé opakování návodů, jak se v době epidemie zachovat, nutí zamyslet se, zda jejich opakující se naléhavost nevyprovádá spíše o tom, že všeobecný stav neodpovídal úředním výzvám a lékařským poučením.

Od veřejných vyhlášek a nařízení obraťme nyní pozornost k moru samotnému. Jaké byly vlastně vědecké představy zmíněných lékařů o tom, jak tato nemoc vzniká a která ji léčit? Změnilo se z lékařského hlediska něco podstatného v pojetí moru od prvních výskytů ve středověku až do pozdních morových nákaz novověku? V terapii nebylo v zásadě po dlouhý čas, prakticky až do popsání bacilu moru na sklonku 19. století⁸ a především objevu antibiotik, dosaženo žádného průlomu. Ne všechny po léta praxí uplatňované protimorové zásahy byly účinné, spíš naopak. To, co jednou fungovalo a mohlo za určitých okolností přispět k vyléčení, nemuselo zdaleka vždy působit v jiném prostředí a době, či vzhledem k jinému jedinci. Přesto existovala i řada bezpochyby správných postupů, jejichž dodržování mohlo výskyt nákazy výrazně omezit.

Na rozdíl od Hertodta, který se nezdržuje vědeckými popisy moru a bez jakéhokoli úvodu přistupuje rovnou k preventivním opatřením, poskytují nám jisté představy o teorii nemoci úvodní kapitoly Ardensbachovy Zbrojnice. Ačkoli jde z větší míry pouze o zprostředkování starších názorů, přece jen zde lze nalézt jedno výrazné novum, totiž zřejmě první českou zmínku o pozorování mikro-

⁷ Ardensbach, Wenzel Maximilian: *Armamentarium antiloimicum*. Was einer Herrschaft, Magistrat oder Obrigkeit zu tuen seye? pag. 33–34.

⁸ Bacil moru *Yersinia pestis* (starším názvem *Pasteurella pestis*) objevil a popsal teprve v roce 1894 švýcarský lékař Alexander Yersin.

skopem: „...jde o tak subtilní jed, že ihned napadá živoucího ducha, útočí na srdce a veškerou krev proměňuje docela v mor a drobné červíčky, kteří skrze zvětšující sklo mikroskopu mají vypadat jako pulci.“⁹

Dále Ardensbach pokračuje výkladem o přirozenosti a původu moru. Mor je pro něj stejně jako pro všechny křesťany poukazem na trest Boží, avšak přesto lze vědecky objasnit jeho pozemské, ba i nadpozemské příčiny. Mezi nadpřirozené jevy vinné nákazou patří tradičně špatný vliv hvězd, zvláště Saturna a Marsu. Další příčiny vznikají na zemi. Mohou jimi být podzemní páry vystupující ze slujů a jeskyní, které únikem ven zamořují vzduch, a dále nečisté výpary pocházející z hniloby uhynulých těl a tlejících rostlin.¹⁰

Co se týče klasifikace nemoci, novověk stále ještě nerozlišoval mezi bubonicou a plicní formou onemocnění. Různé průběhy nemoci (a dost možná i směšování s jinými druhy infekcí) vedly již ve středověku k zavedení několika druhů moru, jejichž rozlišení spočívalo v převládající příslušnosti k některému z prvotních živlů. Proti staršímu dělení moru podle přirozenosti na solný, sirmý a rtuťový (neboli merkuriální), namítá Ardensbach, že rtuť nepatří mezi prvotní živly, a nelze z ní tudíž odvozovat další variantu onemocnění. Mezi solnou a sirmou existuje sice ještě třetí forma, kterou nazývá prostředním, či sekundárním morem, ta však není způsobena převahou rtuťových částic v infekci, nýbrž přesnou rovnováhou mezi částicemi síry a soli: „... Vlastně existuje mor jen dvojí povahy: sirmé a solné. A přece je každé morové zrnko složeno z divoké soli i ze síry. Pokud je v něm více slanosti, vzniká mor solný, pokud ale víc síry, nazývá se morem sirmým. Je-li obojí v rovnováze, nazývá se prostředním morem. Kdo ho chce nazývat odvozeně dle Merkuria, s tím se nechci pouštět do pře. Tedy i s tímto sekundárním či prostředním morem lze považovat mor za trojího druhu...“¹¹

Uvedená pasáž ukazuje na v novověku dosud silně přetrvávající provázání medicíny s přírodní filozofií, zvláště tam, kde se hledají vědecká vysvětlení vzniku nejrůznějších jevů, tedy i nemocí. Není se čemu divit, ostatně každý z lékařů byl zároveň doktorem filosofie. Vědecko-filozofický nádech spisu však záhy ustupuje lékařskému obsahu s odkazem, že podobné výklady nejsou praktickým cílem této příručky.

Obdobně na začátku páté kapitoly, kde se mluví o tělesných příznacích moru, neopomene Ardesbach jen na okraj přidat poznámku, že tato kapitola není věnována podivuhodným znamením přicházející katastrofy: „...Zde nemluvím o znameních nebes, která se častokrát dají spatřit a jsou neklamnými předzvěstmi moru, jako zapáchající mlhy, ohnivé sloupy a létající draci.“¹²

Hlavním těžištěm obou spisů jsou však přece jen rady a návody, jak předejít šíření infekce a jejímu léčení (včetně podrobných receptů na přípravu léků doma pro ty, kteří si léčivo nemohou opatřit v lékárně). Veškerá opatření lze rozdělit

⁹ Ardensbach, W. M.: *Armamentarium antiloimicum*, Was die Pest sey? pag. 2.

¹⁰ Ardensbach, W. M.: *Armamentarium antiloimicum*, viz kapitola III, Von Ursachen der Pestilenz, oder woher sie entstehe? pag. 8–15.

¹¹ Tamtéž, Von Unterscheydt der Pest, pag. 7.

¹² Tamtéž, Vom Zeichen der Pest, pag. 22.

do dvou fází: jednak preventivní, jednak léčebné. Zatímco Ardensbach doplňuje na jedné straně výklad latinskými recepty, které mohly být srozumitelné jen lékárníkům, přidává na druhé straně jako reklamu údaje, kdy, kde a komu se jednotlivé preparáty osvědčily dříve (např. elixír Tychona de Brahe, který dobře posloužil císaři Rudolfovi).¹³ U Hertodta je zase zřetelná snaha, informovat veřejnost v co nejširším a nejsrozumitelnějším měřítku, proto k pokynům, jak jednotlivé preparáty užívat, přidává i informace o ceně doporučených léků. Nedílnou součástí jsou též pokyny, co dělat, jakmile infekce ustoupí, tedy návody k základní dezinfekci prostředí.

Předcházet onemocnění vyžadovalo především nerizikové chování: tedy nescházet se s podezřelými či nemocnými osobami a zachovávat nezbytná hygienická opatření. Pokud již bylo takové setkání nevyhnutelné, doporučovalo se zůstat stát, aby člověka neovanul nákazou otrávený dech nemocného. Zvláštní oddíl je věnován povinnostem chirurgů, ohledáváčů a nosičů mrtvol ve styku s veřejností v době nákazy.

Z hlediska osobní prevence bylo též považováno za účelné dodržovat jistý denní režim. Sem patřily pokyny týkající se správné stravy a pití, nedoporučují se např. těžká jídla, čerstvé (nepřevařené) ovoce a zelenina, či lihové nápoje. Obecně je vítána konzumace kyselých jídel, ochucených např. citrónovou šťávou, pomeranči, olivami a kaparami, chudý lid může exotické ingredience nahradit octem, šťovíkem, šalvějí, brutnákem či angreštem.

K všeobecným radám se přidávalo též doporučení dostatečného spánku a sexuální zdrženlivosti, jakožto prevence proti různým nepřiměřeným hnutím mysli, jako např. rozčilení, zármutek nebo strach. Je zajímavé, že dnes moderní myšlenka psychické pohody, zaujímá důležité místo i v medicíně novověku. Doporučení, které se hned několikrát opakuje v Hertodtově spise, souviselo s trendem vitalismu, který předpokládal jakousi rovnováhu duševních a fyzických pochodů v těle. Narušení jednoho znamenalo automaticky narušení druhého. V této souvislosti neodmítá Hertodt ani nošení amuletů, a to nikoli proto, že by uznával jejich léčebné schopnosti, ale právě proto, že mohou pozitivně působit na psychické naladění člověka směrem k uzdravení. Neboť: „...*nejsou-li zhotoveny z jedovatých přísad, lze je docela dobře připustit (zvláště pro ztišení úzkostlivých nálad); pokud jen trochu prospívají, ničemu neškodí.*“¹⁴

Pomoci ochránit před onemocněním měla především praktická hygienická opatření, k nimž patřilo pravidelné vykuřování domů a šatstva rozličnými vonnými esencemi, nebo praní prádla ve studené pramenité vodě. Množství příkladů příhodných vykuřovadel jsou součástí obou předkládaných příruček.

Jelikož se věřilo, že infekce může pronikat do těla různými tělesnými otvory, bylo nutné chránit zvláště tato primárně ohrožená místa. Náказа se podle představa nešířila jen nosem či ústy, ale mohla napadnout organismus také vniknutím potními póry. Celá řada preventivních opatření se tedy týká bezprostřední ochra-

¹³ Tamtéž, Folgen die Praeservier-Mittel, pag. 61.

¹⁴ Hertodt, J. F.: *Pest-Ordnung*, Praeservation, pag. 11.

ny těla. Nosní dírkou bylo možno uchránit před infekcí přidržením šátku, namočeného v bylinkových octech, esencích či oleji. Zvláštní ochranu vyžadovala ústa, z nichž se jed mohl šířit jednak vdechnutím do plic, jednak slinami do žaludku. Právě k dezinfekci slin jsou doporučovány všelijaké pastilky, tabletky či roztoky, které bylo možno zakoupit v městských lékárnách. Způsob užití i cenu uvádí Hertodt ke každému přípravku jednotlivě. Jako zdaleka nejučinnější se však jevila rada nepolykat sliny pokud možno vůbec: „...*Pokud však někdo častěji a znenadání spolkne do žaludku sliny, je přece jen lepší a bezpečnější, i když již byly řádně napraveny ústními pastilkami, zaopatřit též žaludek, aby, pokud snad ještě nějaký jed zůstal ve slinách, byla jeho síla oslabena. Pro tento záměr jsou velmi příhodné předepsané tabletky, takto ať se užívá půl jedné ráno nalačno; lot za 6 krejcarů. Místo tabletek jsou v lékárnách k dostání pastilky pro bohaté, pro těhotné ženy a pro děti. Pastilky pro bohaté – lot za 6 kr., pro těhotné ženy – lot za 6 kr., pro děti – lot za 4 kr. Užívají se ráno dvě, tři nebo čtyři, pokud se jde ven.*“¹⁵

Také časté pocení a okuřování těla bylo doporučováno pro celkovou očistu organismu. Právě pocení předcházelo podle zažité teorie nemoci tím, že odvádělo z těla přebytečnou vlhkost, která mohla způsobovat vnitřní hnilobu, z níž zase vznikala nemoc. K tomuto účelu sloužily buď v lékárně vyrobené vonné tablety, nebo jednoduše kouř z různých aromatických rostlin: „...*Namísto tablet lze také použít k vykuřování jalovec a popel řebříčku, routy, pelyňku, zeleného dubu a jasanového listí, nebo lze svařit či zahřát trochu svrchu zmíněných bylin v octě a poté nalít na rozpálenou cihlu, a takto vypařit při zavřených oknech a dveřích vlastní tělo i místnost, zvláště v letním období.*“¹⁶

V této souvislosti je zajímavé, že ani jeden z lékařů nedoporučuje jednoznačně další z purgovacích prostředků pro odvedení vlhkosti z těla, užívaný hojně ve středověku, tedy pouštění žilou. Hertodt výslovně uvádí, že taková terapie je vhodná jen pro jedince s větším množstvím krve.

Co se týče účinnosti uvedené prevence, řada doporučení skutečně mohla předcházet šíření nákazy v místě, kde se dosud neprojevala. Z hlediska dnešních poznatků lze říci, že vzhledem k optimální životní teplotě bacilu *Yersinie pestis* kolem 37 stupňů Celsia, je velmi účinné převaření (tedy sterilizace) vody a potravin. (Bacil hyne při teplotě 100° C za jednu minutu, při vystavení teplotám kolem 70° C nevydrží déle než 10 minut.) Také vykuřování domů a mobiliáře, či dosud nezmíněné bílení stěn vápnem mohlo napomoci udržet zdravotně vyhovující prostředí. Správně bylo empirií vyzorováno, že bacil moru je citlivý na kyselé prostředí, proto tak častá doporučení octa a jiných kyselých ingrediencí. Spíše jen zdánlivá byla prevence chladem, např. doporučení prát prádlo ve studené vodě. Chladnější prostředí sice utlumuje aktivitu bacilu, avšak díky jeho schopnosti dlouhodobě přežívat i teploty pod nulou, mohla zdánlivě ustoupivší nákaza při oteplení vypuknout znovu.

15 Tamtéž, pag. 6–7.

16 Tamtéž, pag. 10.

Naopak tedy tam, kde již jednou infekce propukla, bylo dodržování těchto předpisů jen malým přispěním k zlepšení situace. To je ostatně zřejmé i z jakési bezradnosti lékařů, kteří ve fázi léčebné doporučují často velmi podobné prostředky, jaké byly uvedeny v předchozí části o prevenci. Každou léčbu je třeba zahájit modlitbou k Bohu a vroucím pokáním. Přes toto doporučení se ani jeden z lékařů nejeví jako fatalista. Naopak, věří především svým prostředkům, nemoc je nutno přemáhat aktivní terapií a samozřejmě povzbuzováním pacienta. Pokud tedy již bylo tělo napadeno nemocí, je nutné přinutit nemocného k pocení. Začnou-li se objevovat boule či vředy, jde o neklamné znamení moru. V takovém případě nastupuje fáze otvírání vředů. K tomu účelu se buď na postižené místo přikládají nahřáté baňky, různé náplasti nebo též kašovitě obklady, které dozrávání vředů urychlují: „... Když jsou již fleky a boule dosti vyražené, nesmí na ně, přesto že se jeví velmi zanícené, přijít nic studeného, aby se jed nevtáhl zpátky, nýbrž je třeba přikládat tuto změkčovací a urychlovací kaši: vezmou se dvě unce kořenu bílé lilie, routa, ztuhlý hlen, ibiškové listy – všeho plná hrst, půldruhé hrsti krvavce totenu, půl hrsti heřmánkového květu, devět fíků, vše se svaří s obyčejnou pramenitou vodou a najemno rozdrť v hmoždíři, k tomu nutno přidat tři nebo čtyři v popelu upečené cibule, které byly prve zabaleny do hedvábného papíru smočeného v octě, půl unce prášku z ibiškového kořenu, dvě a půl unce holubího trusu, půldruhé unce kvásku, tři kvinty pšeničné mouky, vše se musí dobře smíchat na jakousi kaši, k tomu přimíchat unci medu a bazalkové masti, půl unce štířího oleje a půldruhé unce másla nebo kachního sádla. Tak je vše hotovo.“¹⁷

Otevření boulí a vypuzení hnisu znamenalo z lékařského hlediska velkou naději pacienta na uzdravení. Bylo také známo, že pokud někdo prodělanou infekci přežil, byl s vysokou pravděpodobností uchráněn před nakažením v případě nového vypuknutí. Proto bylo nutno postarat se o konečné doléčení pacienta. V poslední fázi šlo především o zdárné zahojení ran, popřípadě bylo nutno zabránit, aby se vředy nerozšiřovaly dál: „... Pokud se vrídky velmi rozežírají kolem, je velmi užitečné, když se kolem nich dělá čtvrt hodiny kruh neopáleným safírem, dokud kruh nezmodrá, poté je třeba safír zakopat na 24 hodin do země, nebo očistit ohněm, aby opět nabyl ztracené nevinnosti a síly.“¹⁸

K účelu zahojení jsou opět předepisovány všemožné obklady a náplasti. Arzenál použitých léčiv je u obou lékařů velmi široký. Od nepochybně účinných preparátů, jako jsou výtažky z různých bylin a stromů (nejčastěji se zmiňuje routa, rozmarýna, benedykt, šafrán adt.), byly doporučovány též rozličné magické ingredience, jako prášek z vysušených ropuch, holubí trus či mech nalezený na lebce oběšence. Ardensbach předkládá mimo jiné recept na – ve své době obvyklý – nápoj z vlastní moči, mezi uznávané léčebné prostředky patřily též minerály. Ačkoli nemůže být na tomto místě výčet používaných prostředků a metod úplný, přece jen si lze z uvedených příkladů utvořit jistou představu o pestré škále léčebných postupů barokní medicíny.

17 Tamtéž, Von Pest-Beullen und Carfunckel, pag. 37–38.

18 Tamtéž, pag. 41.

Jak tedy závěrem zhodnotit odborné poznatky obou moravských fysiků, prezentované v předložených spisech, a jejich praktický dopad? K tomu lze jen těžko vyslovit jednoznačné stanovisko. Nevíme, kolik nemocných se oběma lékařům skutečně podařilo zachránit, ale víme, že oba dva epidemii z roku 1680 přežili. Vzhledem k dosažení titulu jedné z nejvyšších zemských funkcí můžeme odhadovat, že úroveň jejich praktických znalostí byla v dané době vysoká. Jan Ferdinand Hertodt se v následujícím desetiletí dokonce zařadil do družiny osobních lékařů císaře Leopolda I. Oba dva lékaři (a v odborných záležitostech i ostří rivalové) byli zároveň autory několika dalších pojednání s lékařskou tematikou. Není jisté náhodou, že cítili potřebu veřejně publikovat své zkušenosti ohledně moru. Na žádnou z uvedených prací proto nelze pohlížet jen jako na nějakou dochovanou kuriozitu, popisující lékařskou praxi, které by se zcela jistě dobrovolně nepodrobil nikdo z našich současníků. Vždyť ve stejné době byla v oběhu řada jiných spisů, které byly bezpochyby na mnohem nižší odborné, ale i jazykové a estetické úrovni. Němčina obou autorů je velmi upravená a zřetelná, k zvláštní podobnosti přispívá nejen společné téma, ale i forma tisků, pocházejících od jednoho vydavatele. Lze tedy říci, že jak Ardensbachova *Zbrojnice proti moru připravená*, tak *Stručný morový řád* Jana Hertodta, jsou živými prameny dnes již zapomenuté lékařské praxe a zároveň dokladem, jak rychle či pomalu postupovaly odborné znalosti na poli epidemiologie a obecné medicíny. Bezděčně jsou též zajímavou sondou (nikoli jen pro studium dějin medicíny) do každodenního života moravské společnosti druhé poloviny 17. století, tehdejších hygienických a stravovacích návyků, či ekonomických a sociálních souvislostí, jež často unikají, překryty fakty všeobecné historiografie.

DIE PEST IM JAHRE 1680 IN DEN ANTIPESTSCHRIFTEN DER BEIDEN MÄHRISCHEN LANDPHYSICI JOHANN FERDINAND HERTODT VON TODTENFELD UND WENZEL MAXIMILIAN ARDENSBACH VON ARDENS DORF

Die Veröffentlichung zweier Antipestschriften der mährischen Landärzte Johann Ferdinand Hertodt von Todtenfeld und Wenzel Maximilian Ardensbach von Ardensdorf spiegelte den erhöhten Bedarf nach allgemeiner Gesundheitsfürsorge, der sich in der frühen Neuzeit zu artikulieren begann. Beide Drucke aus den Jahren 1679 und 1680 verbindet neben der gemeinsamen Thematik auch die Person des Olmützer Buchdruckers Johann Josef Kylian.

Die detailliertere und von ihrem Inhalt wissenschaftlich höher einzuschätzende Schrift Wenzel Ardensbachs *Armamentarium Antiloimicum* widmet sich nicht allein der Heilung der Krankheit selbst, sondern hinterfragt zugleich Herkunft und Ursachen und bemüht sich, die Verschiedenartigkeit der einzelnen Krankheitsarten gemäß den damals herrschenden Vorstellungen darzulegen. Historisch von Bedeutung ist Ardensbachs Erwähnung einer Beobachtung von Pesterregern unter dem Mikroskop. Demgegenüber läßt die schmalere Schrift *Kurz verfasste Pest-Ordnung* des Johann Hertodt theoretische Erklärungen beiseite und widmet sich gleich der praktischen Seite der Krankheit, wozu für den Verfasser Prävention und Krankheitstherapie gehören. Neben zahlreichen Rezepten für erprobte Ausrücherungen, schweißtreibende Mittel, Salben, Pflaster und alle möglichen Heilmittel, die in beiden Schriften im Zentrum stehen, bietet Hertodt zugleich auch Informationen über den Preis von Heilmitteln, Ardensbach hingegen Informationen, wann und wo sich die Benutzung empfohlener Mittel bewährte. Neben dem Interesse an individueller Heilung verweisen

beide Autoren übereinstimmend auf die Notwendigkeit einer Fürsorge des Magistrats und der Obrigkeit für die allgemeine Gesundheit der Bevölkerung.

Beide Schriften stellen nicht allein ein interessantes Zeugnis für die medizinischen Versuche und Irrtümer ihrer Zeit dar, sondern bilden für die historische Forschung zugleich eine wertvolle Quelle hinsichtlich der alltäglichen Gewohnheiten der mährischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts.